

IDENTITEIT

Welkom en inleiding

Goedemorgen en hartelijk welkom aan u allen! Vandaag vervolgen we de serie van zomerdiensten door het laten klinken van teksten die ons iets te zeggen hebben over identiteit.

“We zijn er bijna!” is een tv programma van omroep MAX waarin een groep van 49 mensen, 24 koppels en een weduwnaar, samen op kampeerreis gaan door Spanje. Deze actieve senioren kennen elkaar niet, maar delen een liefde voor het reizen met een camper of caravan. Martine van Os volgde deze groep in de afgelopen maand mei op een prachtige tocht dwars door het Spaanse landschap en maakte met alle deelnemers een persoonlijk praatje. Aan alle ‘pensionados’ vroeg Martine naar het werk dat in het verleden is gedaan. En zo vertelde Jan, eind 60, over zijn werk als hoofd productontwikkeling, dat hij met veel plezier gedaan heeft. Het was verantwoordelijk werk, hij ontwikkelde zich in zijn vak en genoot van de contacten, ook internationaal want hij reisde 4, 5 keer per jaar naar de Amerika. Mist hij het werk? “Nee”, zegt hij, want er zijn andere contacten voor in de plaats gekomen, maar het emotioneert hem wel, erover te praten. Daar zit een man, in korte broek op een klapstoeltje, ergens op een Spaanse camping met hartstocht te praten over het werk dat hij gedaan heeft, en dat veel voor hem betekend heeft. Dat trof mij. Ik had niet verwacht dat ‘werk’ zo’n belangrijk thema zou zijn in een programma dat over reizen gaat.

Het is nu hartje zomer en vakantietijd. Voor velen van ons is dit een periode om op reis te gaan, even afstand te nemen van al het dagelijkse gedoe. Een tijd om andere dingen te zien, en dingen anders te zien. Met andere ogen te kijken naar onszelf, naar ons werk, naar wie we zijn, of wie we zouden willen zijn. Een zoektocht naar identiteit.

Op deze zoektocht laten we ons vanochtend begeleiden door twee literaire filosofen. We horen teksten en fragmenten uit “Dus ik ben”, een moderne filosofische bestseller op naam van Stine Jensen en Rob Wijnberg die in 2010 verscheen en uit “Dus ik ben weer”, het feitelijke tweede deel, met ditmaal Jensen als enige auteur, van begin 2012. Een ander geluid klinkt op uit de roman “Nachttrain naar Lissabon” van de Duits-Zwitserse schrijver Pascal Mercier, uit 2004, in het Nederlands vertaald in 2006.

Voordat we teksten, gedachten en indrukken met elkaar gaan delen is het goed om eerst even stil te worden, en ons te openen voor deze dienst.

...

Dat wij open en aanwezig mogen zijn. Dat wij gevonden mogen worden. “Delf mijn gezicht op, maak mij mooi. Wie mij ontmaskert, zal mij vinden.”

Tekstfragmenten 1

Identiteit is het politieke toverwoord van nu, stellen Jensen en Wijnberg in de proloog van “Dus ik ben”. Sinds de afgelopen eeuwwisseling heeft zich een omslag in het denken over de multiculturele samenleving voorgedaan, ingegeven door het stagneren van de integratie van allochtonen in ons land, en door de terroristische aanslagen in New York, Madrid en Londen. De tijd van ‘leven en laten leven’ was voorbij: aanpassing aan de dominante westerse cultuur werd het nieuwe politieke devies. Het debat barstte los: hoe konden immigranten zich aanpassen als niet duidelijk was wat het betekende om Nederlands te zijn? “De Nederlander bestaat niet”, stelde prinses Maxima, en haar uitspraak stuitte op een storm van verontwaardiging. Maar de realiteit leert ons, dat we het nog steeds niet weten, wat de Nederlandse identiteit nu precies inhoudt. Om van de Europese identiteit nog maar te zwijgen.

Maar niet alleen in de politieke sfeer valt het woord identiteit vaker dan vroeger. Op individueel niveau speelt de vraag ‘wie ben ik?’ eveneens een steeds belangrijker rol. Nu nagenoeg alles tot een vrije keuze

is geworden, wordt de mens in het dagelijks leven voortdurend op zichzelf teruggeworpen. Waar sta ik voor, bij welke groep hoor ik en wat wil ik in mijn leven bereiken? De persoonlijke identiteit, vroeger in hoge mate bepaald door afkomst en sociale status, is niet langer een vaststaand feit, maar een voortdurende afweging tussen verschillende belangen, opties en verwachtingen geworden. Voor de moderne werknemer is het vooral van belang dat hij zich kan 'ontplooiën', zoals een liefdespartner tegenwoordig bovenal verlangt dat hij in een relatie 'zichzelf kan zijn'. Zodoende heeft de vraag wie of wat dat 'zelf' precies is sterk aan relevantie gewonnen.

De zoektocht naar identiteit, zowel in de politieke als de persoonlijke sfeer, is terug te voeren op het wegvallen van oude zekerheden. In een veel minder voorspelbare wereld is het nu aan het individu zelf om antwoorden op zijn levensvragen te vinden.

“En dat is, in een informatiesamenleving als de onze, geen sinecure. Het aantal bronnen van zingeving waar je uit kunt putten is onbeperkt, het aantal voorbeelden waar je je aan kunt spiegelen schier ontelbaar en het aantal idealen waar je aan kunt voldoen nagenoeg eindeloos. Dat kan als een ultieme vorm van ongebondenheid worden ervaren, maar ook als een onaangenaam grote ruimte. (...) Het verlangen naar een identiteit die onderscheidend en uniek, maar ook sociaal geaccepteerd en bindend is, manifesteert zich in de hele samenleving, onder jongeren én ouderen, laaggeschoolden én hoogopgeleiden, kansarmen én kansrijken. De zoektocht is universeel, de invulling hoogst individueel.” (...) “Massamedia spelen hierin een dominante beïnvloedende rol. Via een onophoudelijke informatiestroom worden we geconfronteerd met dramatische incidenten, emotionele gebeurtenissen en wereldwijde crises. (...) De invloed van al die indrukken op ons wereldbeeld en onze zelfperceptie moet niet worden onderschat, zeker niet omdat de gemiddelde burger ruim twintig uur per week aan mediaconsumptie besteedt – twee keer zoveel tijd als aan de omgang met familie en vrienden. (...) Door de alomtegenwoordige beeldcultuur is ook de identiteitsconcurrentie groter dan ooit tevoren. De strijd om ‘iemand te zijn’ wordt aangegaan met de halve wereld in plaats van met een kleine groep in eigen kring.”

“Het digitale profiel, waarmee miljoenen mensen zich op websites als Facebook zichzelf aan de wereld presenteren is de modernste vorm om onze identiteit te beschrijven en uit te dragen. Maar wat er inhoudelijk op die profielen aangetroffen wordt, kent vele historische en filosofische wortels. Bijvoorbeeld: dat iemand zijn profiel aangrijpt om zijn mening of morele principes uit te dragen (wat ik vind is wie ik ben), is een rechtstreeks product van het achttiende-eeuwse verlichtingsdenken, waarin filosofen als Immanuel Kant de mens definieerden als een redelijk en moreel wezen, wiens identiteit bestaat uit de principes die zijn wereldbeeld omvat.”

In “Dus ik ben” gaat het over deze filosofische wortels van onze identiteit, gekoppeld aan de vragen en dilemma's van nu. In de twee delen van “Dus ik ben” worden we langs meer dan twintig hedendaagse identiteitsdefinities gevoerd. Van “Ik voel..., Ik denk... Ik speel... Ik communiceer...” tot “Ik ben mezelf, dus ik ben”. Ik heb er twee gekozen die mij het meeste aanspreken, en wier schijnbare tegenstelling de gedachten prikkelen en dus goed op hun plaats zijn in deze zomerdienst. Als eerste: “Ik werk, dus ik ben”, vervolgens: “Ik reis, dus ik ben”.

“Mijn naam is Pieter. In het dagelijks leven ben ik loodgieter.” “Ik ben Sandra. Ik werk al vijftien jaar als verpleegkundige.” Zet een willekeurige groep vreemden bij elkaar, laat hen zich aan elkaar voorstellen en de kans is groot, zo niet honderd procent, dat iedereen na het noemen van zijn naam onmiddellijk over zijn werk begint. Alleen al daaruit valt op te maken dat ons werk zeer bepalend is voor onze identiteit. Voor velen geldt: wat ik *doe*, is wie ik *ben*.

In de filosofie is de relatie tussen werk en identiteit eeuwenlang onderbelicht gebleven. Veel filosofen, variërend van Aristoteles tot Bertrand Russell en met name Karl Marx, keken eerder neer op arbeid en stelden dat de mens door te werken juist van zichzelf *vervreemde*. Sinds de oude Grieken werden bijna alle vormen van arbeid, met name de fysieke varianten ervan, beschouwd als een intrinsiek slaafse activiteit. Wie het zich kon permitteren niet te werken, deed het liever niet. Aristoteles zag werk primair als een belemmering van datgene waar het in het leven echt om draaide: muziek maken, filosoferen, geestelijke ontplooiing. Deze gedachte is zeker tweeduizend jaar lang aan arbeid blijven kleven.

Uit de recente hevige politieke discussie over de noodzaak om langer door te werken is op te maken, dat werk in de samenleving een zeer dubbelzinnige positie inneemt. Aan de ene kant bepaalt werk onze maatschappelijke positie en grotendeels onze identiteit, aan de andere kant blijft de aristotelische kijk op werk sluimerend aanwezig. We hebben liever vrij dan dat we naar ons werk gaan.“

“Sinds Plato is de westerse filosofie altijd sterk georiënteerd geweest op het metafysische. Ware filosofie moest zich bezighouden met het eeuwige, transcendente, niet met toevallige, tijdgebonden observaties. Door de eeuwen heen werd de menselijke identiteit gedefinieerd in termen van ‘eeuwige’ eigenschappen, die niet van het toevallige en aardse afhankelijk waren. Het zijn werd opgevat als iets wat niets te maken had met tijd. Deze opvatting veranderde pas radicaal met de opkomst van het existentialisme in de negentiende en twintigste eeuw. Grote invloed had met name het boek *Sein und Zeit (Zijn en tijd)* van de Duitse filosoof Martin Heidegger. Het zijn werd voortaan opgevat als zijn *in* de tijd. Het platoonse idee van een ‘transcendente’ waarheid werd afgewezen. Het bestaan kent geen hoger doel dat door de mens moet worden ontdekt: de mens heeft de existentiële vrijheid om zijn *eigen* waarheden en levensinvulling te bepalen. Een grote verandering in de betekenis van identiteit. De mens werd niet langer begrepen in termen van tijdloze eigenschappen (wat hij *is*), maar in termen van plaatsgebonden praxis (wat hij *doet*). Jean-Paul Sartre vatte dit idee treffend samen toen hij zei: ‘Zijn is handelen’.

In dit basisidee van het existentialisme ligt de kiem van de opvatting dat je bent wat je doet, ofwel: ik werk, dus ik ben. Aan het existentialisme hebben we te danken, dat we tegenwoordig zoveel belang hechten aan zelfontplooiing en groei mogelijkheden binnen het werk. Door het existentialisme veranderde ‘wie je bent’ van een toestand waar je niets aan kunt doen in een proces waar je persoonlijke verantwoordelijkheid voor draagt. De vorming van een identiteit werd een taak waarvan men verwachtte dat deze actief werd volbracht. Dat verklaart enerzijds waarom wij tegenwoordig een veel positievere kijk op werk hebben ontwikkeld: werk kan je vrijheid en ontplooiingskansen bieden. Anderzijds hebben wij veel moeite met degenen die bewust werkloos zijn, of weinig moeite doen om een baan te vinden: zij ‘zijn’ als het ware niemand en tellen niet mee. Het nieuwe werken, tenslotte, maakt het, ironisch genoeg, moeilijker om een duidelijke identiteit te ontleen aan het werk. Zzp’ers, freelancers en jobhoppers vereenzelvigen zich, door het tijdelijke karakter van hun werkrelaties en de nadruk op het plezier dat ze eraan willen beleven, moeilijker met hun baan dan de meer traditionele vakmensen. Moderne werknemers zijn vrij, ongebonden en creatief en hebben daardoor verschillende identiteiten ‘aan de kapstok hangen’, zoals dat heet.”

- pauze, lied “Oud het leven dat wij leiden” –

Tekstfragmenten 2

Jensen geeft een heldere uiteenzetting van de filosofische wortels van de betekenis van werk voor de hedendaagse mens. Toch heb ik ook een aantal bezwaren bij het betoog.

Wat ik zie is dat werk nog steeds, behalve de vrolijke keuzevrijheid en inwisselbaarheid van verschillende identiteiten, ook andere connotaties met zich meebrengt. Een zware, onvrije kant van werken kan er bijvoorbeeld ook zijn, waardoor een mens niet meer toekomt aan wie hij echt is. Dan is het antwoord van het existentialisme (ga gewoon iets doen, vooral niet navelstaren) echt onvoldoende, en moeten we ook aandacht besteden aan het ‘oude’ transcendente verlangen van de mens, te willen weten wie hij *is*, hoe hij bedoeld is, en dat vervolgens in zijn werk te realiseren. In mijn coachingspraktijk heb ik geleerd, dat er voldoende ruimte moet zijn voor de verwarring waarin mensen kunnen verkeren, en dat deze niet meteen opgelost hoeft te worden. Hoe verleidelijk dat misschien ook is! De twijfel, of je werk nog wel bij je past, of de twijfel, of je nog wel iemand *bent* als je stopt met werken, kan leiden tot een gevoel van identiteitsverlies. Dat is een zeer pijnlijke ervaring. Het is immers veel prettiger om te weten wat je wilt, en om bevlogen en daadkrachtig de dingen voor elkaar te krijgen. Het tijdelijk niet meer weten wat je wilt leidt vaak tot vertwijfeld zoeken naar wat wél. Een korte termijn oplossing biedt meestal alleen tijdelijk soelaas. Het zoeken naar een nieuwe, beter passende identiteit is een onvoorspelbaar proces, dat soms kort, soms lang kan duren. De ervaring van identiteitsverlies is, zoals gezegd, pijnlijk, maar ook onontkoombaar en zelfs noodzakelijk om tot iets nieuws te kunnen komen. Het enige wat in zo’n fase verlichting kan geven is, zo is mijn ervaring, om je bewust te zijn dat er méér is dan ‘werk als mijn identiteit’. We kunnen

ook wel leven zonder die identiteit. Sterker nog, het kan een grote opluchting zijn om even niets te hoeven, maar eenvoudigweg, te zijn.

In deel twee van de zoektocht naar identiteit komt Jensen wel iets meer toe aan het los durven laten van je vertrouwde identiteit, en stelt ze ook, m.i. terecht, veel meer vragen bij de maakbaarheid van identiteit in het algemeen. De gevolgen van de financiële en economische crisis voor de individuele keuzevrijheid spelen hierin duidelijk een rol.

Misschien geeft "Ik reis, dus ik ben" wel een goed voorbeeld van de noodzaak, om afstand te nemen en te reflecteren op onze identiteit. Jensen geeft weer een overzicht van de filosofische wortels van reizen als identiteit in onze westerse cultuur.

"Ten eerste is er het klassieke humanistische ideaal van het reizenderwijs iets leren en zo jezelf verbeteren – naar het voorbeeld van de bekende humanist Erasmus die zijn hele leven door Europa reisde. En ten tweede heb je, vanuit de Romantiek, de emotionele verdieping van reizen: door in alle eenzaamheid de natuur in te trekken en zo het innerlijke gevoelsleven te verdiepen. Het klassiek humanistische bildungsideaal klinkt door in reisprogramma's op tv, zoals Adriaan van Dis die verslag doet van zijn reizen door Zuid-Afrika en Indonesië. En in ons onderwijs speelt reizen ook een belangrijke rol: taalreizen, studiereizen, uitwisselingsprogramma's: allemaal een pre voor het slagen in het verdere leven. De romantische erfenis herkennen we bijvoorbeeld terug in de populariteit van spirituele en natuurreizen. De Britse filosoof Alain de Botton vertelt in zijn boek *De kunst van het reizen* (2002) over de reizen die hij maakte, waarbij hij steeds de innerlijke contemplatie benadrukt. (...) Hij prijst het reizen omdat het de rust geeft om na te denken over jezelf en je emoties. 'Reizen zijn de vroedvrouwen van onze gedachten. Er zijn maar weinig plaatsen zo bevorderlijk voor innerlijke gesprekken dan een zich voortbewegend vliegtuig, schip of treinstel'. De reis naar buiten dient in feite dus voor een diepe gevoelsreis naar binnen."

In *Nachttrein naar Lissabon* vinden we een combinatie van beide: het humanistische reisideaal en het romantische, zichzelf ontdekkende reizen. De 57 jarige leraar klassieke talen Raimund Gregorius gaat per trein op reis van zijn woonplaats Bern naar Lissabon. Het besef dat de tijd hem door de vingers glipt en het verlangen, ook nog een ander mens te kunnen zijn dan hij nu is, vormen de aanleiding om het klaslokaal, zijn huis en zijn geordende leven als leraar plotseling achter zich te laten. In Lissabon gaat hij op zoek naar sporen van de arts en schrijver Amadeu de Prado en komt hij in contact met mensen wier leven vervlochten is geweest met dat van deze raadselachtige man. Stukje bij beetje vormt Gregorius zich een beeld van hem. Hij wil weten wat het is om Prado te zijn en hoopt zo te ontdekken hoe hij zijn eigen leven moet leiden en welke wending hij eraan kan geven om een ander mens te worden. De magistraal geschreven roman confronteert ons met de fundamentele vragen van het menselijk bestaan. De hoofdpersoon maakt een reis, wij als lezer maken ook een reis, naar binnen. Kunnen wij zelf de loop van ons leven bepalen, en wat zou er gebeuren als we het mochten overdoen? Wat betekenen de vele niet geleefde mogelijkheden in ons leven voor onze identiteit?

De hoofdpersoon gaat anders kijken, ook letterlijk. Een van de eerste dingen die hij doet als hij in Lissabon is aangekomen is het kopen van een nieuwe bril. Gregorius is zeer bijziend en loopt al jaren met dikke brillenglazen.

"Dat kán niet, dat is onmogelijk. Gregorius nam zijn nieuwe bril, die bijna niets woog, af, wreef in zijn ogen en zette hem weer op. Het wás mogelijk: hij zag beter dan ooit tevoren. Dat gold vooral voor de bovenste helft van de glazen, waardoorheen hij naar de wereld keek. De dingen leken zich aan hem op te dringen, het was alsof ze hun best deden zijn aandacht te trekken. En omdat hij niet meer het gewicht op zijn neus voelde waaraan hij gewend was en dat van de bril een soort beschermend bolwerk had gemaakt, leken de dingen in hun nieuwe helderheid erg opdringerig, bijna beangstigend. De nieuwe indrukken maakten hem ook duizelig en hij zette de bril weer af. Op het norse gezicht van César Santarém verscheen een glimlach.

'En nu weet u niet of de oude of de nieuwe bril beter is,' zei hij. Gregorius knikte en ging voor de spiegel staan. Het fragiele, rode montuur en de nieuwe glazen die nu niet meer op vervaarlijke barrières voor zijn ogen leken, maakten een heel andere man van hem. Een man die prijs stelde op een verzorgd uiterlijk.

Een man die er elegant wilde uitzien, chic. Goed, dat was wat overdreven, maar toch. Santarém's assistente die hem het montuur had aangepraat, maakte op de achtergrond een als compliment bedoeld gebaar. Santarém zag het. 'Tem razao', zei hij, ze heeft gelijk. Gregorius voelde woede in zich opkomen. Hij zette de oude bril op, liet de nieuwe inpakken en rekende vlug af.

Naar de praktijk van Mariana Eça in Alfama was het een halfuur lopen. Gregorius deed er vier uur over. Het begon ermee dat hij elke keer als hij ergens een bank zag, daarop plaatsnam en de nieuwe bril opzette. Met de nieuwe glazen was de wereld groter en de ruimte had voor de eerste keer werkelijk drie dimensies waarin de dingen zich ongehinderd konden uitstrekken. De Tejo was niet langer een onduidelijk bruinetint vlak maar een rivier, en het Castelo de Sao Jorge rees in drie richtingen op, als een echte burcht. Maar de wereld was op deze manier wel erg vermoeiend. Weliswaar liep hij met de lichte montuur op zijn neus veel gemakkelijker, de zware stappen die hij gewend was pasten niet meer bij de nieuwe lichtheid van zijn gezicht. Maar de wereld was dichterbij en drong zich veel meer aan hem op, verlangde ook meer van hem zonder dat duidelijk was waaruit haar eisen bestonden. Kreeg hij genoeg van die ondoorgroendelijke eisen dan trok hij zich terug achter zijn oude brillenglazen, die alles op afstand hielden en het hem veroorloofden eraan te twijfelen of er achter de woorden en teksten nog wel een buitenwereld was, een twijfel die hem lief en dierbaar was en zonder welke hij zich het leven eigenlijk niet goed kon voorstellen. Maar vergeten kon hij de nieuwe blik ook niet, en in een plantsoentje haalde hij Prado's aantekeningen te voorschijn om uit te proberen hoe het met lezen was.

O verdadeiro encenador da nossa vida é o acaso – um encenador cheio de crueldade, misericórdia e encanto cativante. Gregorius geloofde zijn ogen niet, nog nooit had hij zo moeiteloos een zin van Prado begrepen: *De werkelijke regisseur van ons leven is het toeval – een regisseur vol wreedheid, barmhartigheid en verwarrende charme.* Hij sloot zijn ogen en gaf zich over aan de heerlijke illusie dat de nieuwe brillenglazen ook alle andere zinnen van de Portugees voor hem toegankelijk maakten – alsof ze een fantastisch, magisch instrument waren die behalve de vorm van de woorden ook hun betekenis zichtbaar konden maken. Hij greep naar de bril en zette hem recht. Hij begon hem sympathiek te vinden.”

Nini Valeton